

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: «Скіфські старожитності Східноєвропейського Лісостепу»

«Scythian antiquities of East European Forest-Steppe zone»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Бородуліна Ірина Миколаївна

Керівник д.і.н., проф. Дзиговський О.М. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2020 р.

Завідувач кафедри

_____
(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2020 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____
(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1 Скіфські старожитності Східноєвропейського Лісостепу у вітчизняній історіографії.....	7
1.1. Історіографія дослідження скіфських пам'яток Лісостепу.....	7
1.2. Опрацювання археологічного матеріалу зі Східноєвропейського Лісостепу.....	17
1.3. Актуальні проблеми та перспективи вивчення Східноєвропейського Лісостепу.....	20
Розділ 2 Поховальні споруди скіфського часу в Лісостепу.....	32
2.1. Географічні закономірності поширення поховальних споруд скіфського часу на теренах Східноєвропейського Лісостепу.....	32
2.2. Ландшафтні показники поширення скіфів на теренах Східноєвропейського Лісостепу.....	38
2.3. Локальні відмінності обрядності в залежності від широтного та меридіального показника.....	42
Розділ 3. Характеристика речового комплексу скіфських поховань Лісостепу.....	53
3.1. Коштовні гарнітури з курганних поховань скіфського часу.....	53
3.2. Предмети релігії та культу в курганних похованнях скіфського часу на території Східноєвропейського Лісостепу.....	64
Висновки.....	75
Список джерел та літератури.....	79

Вступ

Актуальність теми. Розвиток сучасної археології обумовлює створення нових векторів розвитку історичної науки. Зокрема скіфологія на сьогоднішній день отримала декілька нових векторів розвитку. З появою сучасних методів досліджень, з'явився ряд нових питань, які стосуються поширення скіфської культури на терени Східноєвропейського Лісостепу.

На сьогоднішній день відомо багато досліджень, які стосуються ролі скіфів в культурі, економіці, політичній моделі існування нескіфського населення Лісостепу. С кожним роком таких досліджень стає все більше, але вони відрізняються своєю регіональною локальністю. Також останнім часом в Україні відсутні фундаментальні дослідження цієї теми. Дана робота перш за все має генералізуючий характер. Завдяки доступним нам методам ми намагалися поглянути на культуру населення Лісостепу узагальнено, не зупиняючись на регіональних особливостях кожного елемента. Таким чином виділити характерні риси, які відрізняють скіфів від автохтонного населення.

Розглядаючи скіфські старожитності, ми перш за все акцентуємо увагу на їх походженні та семантиці, аби глибше дослідити етнокультурні елементи та їх зв'язки. Такий підхід, на нашу думку, є актуальним та ключем до розуміння характеру політичних та економічних відносин скіфів та Лісостепу.

Подальший розвиток своєї роботи вбачаємо в дослідженні антропологічних характеристик скіфських номархів, рядового населення та жіночих поховань. Завдяки цьому будуть глибше розкриті відносини двох етнічних спільнот. Також актуальним буде порівняння степових та лісостепових поховань за антропологічним маркером. Такого роду дослідження ще не були проведені на території України, та безумовно є актуальними.

Мета дослідження полягає у вивченні скіфських старожитностей Східноєвропейського Лісостепу та виокремленні автохтонних елементів.

Відповідно до поставленої мети розв'язуються такі дослідницькі завдання:

- визначити стан історіографічної розробки теми, дослідити джерельну базу;
- окреслити понятійний апарат та теоретико-методологічні засади дослідження;
- дослідити залежність зміни обряду від зміни географічного положення курганних поховань скіфського часу;
- визначити характерні риси костюмного гарнітуру за археологічними даними;
- охарактеризувати скіфські старожитності Східноєвропейського Лісостепу.

Об'єкт дослідження: ступінь впливу скіфів на населення Східноєвропейського Лісостепу.

Предмет дослідження: скіфські старожитності Східноєвропейського Лісостепу.

Територіальні межі дослідження охоплюють українську частину Східноєвропейського Лісостепу.

Хронологічні рамки дослідження визначаються часом перебування скіфів на території України - VII - III століття до н.е.

Робота ґрунтується на таких **методах дослідження**, як порівняльно-типологічний для виділення окремих груп пластинок, науковий, який допомагає при зборі та систематизації інформації. Метод абстрагування для виокремлення вагомих для дослідження явищ, та ототожнення схожих на думку дослідника елементів. Також був застосований аналітичний метод для ширшого розгляду явищ, що вивчаються. Причинно-наслідковий аналіз, для виявлення взаємозв'язків явищ з історичними процесами. Метод розщеплюючої дедукції, який дозволяє від загально скіфської культури відділити локальні варіанти Лісостепу.

Цілісний підхід дозволив розглядати Лісостепове населення скіфського часу як частину скіфської спільноти та дозволив використати метод аналогії для

кращого розуміння культури скіфів. За допомогою цього методу невідомі факти із культури скіфів Лісостепу порівняти з відомими Степовими аналогами. Для кращого розуміння взаємодії кочовиків з автохтонним населенням було застосовано світ-системний підхід, який допомагає розглянути взаємозв'язок Лісостепоного населення з кочовиками як соціальний та культурний взаємозв'язок в масштабах історико-географічної спільноти. Принцип об'єктивності є невід'ємною частиною дослідження, бо допомагає абстрагуватися від особистих домислів та переконань, глибше зазирнути в суть речей, розглянути з різних точок зору, навіть нестандартних. Метод дихронного аналізу та метод синхронного аналізу, як його частини були застосовані для виділення тотожних явищ та виявлення причин їх зміни. Цивілізаційний підхід дозволив розглядати скіфів, як частину загальносвітової спільноти та ширше поглянути на їх взаємозв'язок з іншими спільнотами. Ціннісний підхід було використано для розуміння релігійних уявлень того часу шляхом аналізу залишків матеріальної культури.

Для роботи з літературою було використано історіографічний та джерелознавчий аналіз, який допоміг в підборі літератури. Метод систематизації для структурування та організації отриманої інформації.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для подальших досліджень, що стосуються культури та етногенезу Східноєвропейського Лісостепу у скіфський час. Також матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці до лекційних та семінарських занять з археології України.

Публікації. Матеріали дипломної роботи були викладені в статтях, та доповідях на фахових конференціях. Назви статей зазначено в списках літератури.

Структура роботи відповідає меті та завданням дослідження та складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та додатків.

В першому розділі мова йде про історіографічну складову дослідження. Основні наукові здобутки в царині археології та скіфознавства в різні періоди історії України. В розділі описано розвиток наукової думки та методів дослідження скіфської культури. Також в останньому параграфі мова йде про актуальні теми, які залишилися попри сторічну історію вивчення Східноєвропейського Лісостепу.

В другій частині було досліджено курганні поховання скіфського часу, розташовані в різних частинах української частини Східноєвропейського Лісостепу. Завдяки аналізу курганних поховань було визначено географічні закономірності розміщення поховань. Виявлено закономірності зміни обряду зі зміною широти та відмінності в конструкції кургану. В розділі мова йде також про обрядове та релігійне значення курганних поховань в різних частинах Лісостепу та простежені зміни в обрядності, залежно від призначення кургану.

Третя частина присвячена дослідженню старожитностей Східноєвропейського Лісостепу, а саме чоловічих та жіночих костюмних гарнітурів, речового комплексу курганних поховань скіфського часу. В розділі мова йде про поховальні речі, знайдені в кургані їх семантичне призначення та відмінності в речовому комплексі в різних частинах Лісостепу. Проаналізовано географічне поширення особистих речей, коштовностей та семантичне навантаження, як вони несуть.

Висновки

Основним результатом дослідження є всебічний розгляд та систематизація скіфських старожитностей Східноєвропейського Лісостепу, визначення їх релігійного призначення та семантики, як джерела для соціально-релігійних реконструкцій.

В відповідності до поставленої мети та завдань було досліджено наступне коло питань. Простежено історіографію теми та виявлено, що початок досліджень пам'ятників скіфської епохи на території Східноєвропейського Лісостепу був покладений в останній чверті XIX століття. Опубліковані матеріали не супроводжувалися культурно-хронологічною характеристикою, але вони час від часу згадувалися в працях дослідників. З кінця 70-х років XX століття починаються перші професіональні археологічні роботи на чолі з О. О. Бобринським. Крім масштабності робіт заслуга О. О. Бобринського і в тому, що він, на відміну від багатьох сучасників, своєчасно публікував результати своїх досліджень, а також матеріали розкопок різних «любителів» старожитностей. 90-ті роки цікавість до Лісостепоного регіону збільшилася, що стало поштовхом до нових досліджень зокрема В. Хвойки, М. Є. Бранденбурга, Д. Я. Самоквасова. В наступні десятиліття розкопки в цьому регіоні майже не велися. Нова хвиля досліджень датується 40-50-ми роками XX століття. Тоді було покладено початок дослідженню поселень біля с. Жаботин, Трахтемирівське городище, Григорівське, поселення біля с. Потаєнці, Канев, Валки та ін. Характерно, що в цей час дослідників цікавили поселення скіфського часу, поховання досліджувалися мало. З 80-х років XX ст. проводяться масові розвідки та розкопки, які поклали початок новій хвилі досліджень, якісно нових підходів до опрацювання знайденого матеріалу.

Ще перші дослідники Скіфського Лісостепу звернули увагу на те, що пам'ятки цього регіону мають самобутню культуру та поховальні звичаї. Ще О. О. Бобринський звернув на це увагу, а В. Хвойка зобразив поховальні споруди, але не включав їх до території Скіфії. О. А. Спіцин вперше узагальнив

підсумки досліджень в області скіфських старожитностей Лісостепу і розділив пам'ятники на «етнографічні» групи і по хронологічним періодам, багато уваги приділяв проблемі походження культури скіфського часу в Лісостепу. Основу скіфської культури Правобережжя, її автохтонного пласта, він бачив в західних старожитностях. Багато дослідників, починаючи з істориків ХІХ ст., бачили в населенні Лісостепоного Правобережжя скіфського часу слов'ян. Що стосується племінної приналежності населення Середньодніпровського Правобережжя, то частіше всього тут поміщають скіфів-орачів, нескіфського за походженням племена, які засвоїли скіфську культуру і, можливо, мову, а також гелонів, будинів і неврів.

Дослідження поховальних конструкцій на території Східноєвропейського Лісостепу показали, що розповсюдження курганів дуже нерівномірне та залежить від багатьох факторів. Також причиною зміни поховальної конструкції може бути не лише етнічна приналежність померлого, а й розповсюдженість типу матеріалу, з якого виконана поховальна конструкція в окремому регіоні. Поховальні обряди на території всього Східноєвропейського Лісостепу відрізнялися. Це пов'язано з впливом місцевої культури, відмінної від скіфської. Наприклад, на Правобережжі був розповсюджений вогняний ритуал, в зв'язку з чим кремації піддавалося тіло небіжчика, а у окремих випадках, як на середньому Подністров'ї вся поховальна конструкція. Проте, речовий комплекс, який безпосередньо пов'язують з етнічністю залишається незмінним. Проте, на жаль на сьогоднішній день вченим не вдалося в повній мірі дослідити курганні поховання Східноєвропейського Лісостепу в зв'язку з великою кількістю пограбованих поховань. В деяких випадках навіть не можливо визначити кількість похованих. Іншою проблемою є погане збереження артефактів через фізико-географічні особливості регіону. Також ритуали спалення залишають для дослідників невеликий речовий комплекс. Всі ці проблеми значно впливають на ступінь вивчення курганних поховань скіфського часу на теренах Східноєвропейського Лісостепу.

Аналізуючи поховальний інвентар в курганних могильниках на теренах Східноєвропейського Лісостепу, було виявлено, що не зважаючи на етнічну приналежність лісостепові скіфи відрізнялися за системою своїх вірувань від степових. Насамперед, це проявляється в художніх оздобленнях одягу. Лісостепові пластинки відрізняються значно меншою кількістю хижаків в прикрасах, та перевагою копитних тварин і зайців. Пояснити це явище можна впливом автохтонного лісостепоного населення на скіфську культуру, можливо, скіфські прикраси виготовляли місцеві майстри. Подальше вивчення цієї тематики дозволить глибше проаналізувати взаємозв'язки різних етнічних груп та визначити запозичені елементи. Що в свою чергу є ключем до визначення релігійних уявлень та культури місцевого населення.

Порівнюючи поховальний ритуал східної та західної частини Східноєвропейського Лісостепу можна сказати, що в західній частині більше випадків застосування вогняного ритуалу. Кількість могил з кінською зброєю збільшується з просуванням за Схід. Також при на Правобережжі, тобто західніше в похованнях частіше зустрічаються ножі та мечі, а на Лівобережжі наконечники стріл та списів. Це говорить про те, що з приближенням до Лісової зони давні воїни віддавали перевагу пішому бою. Також це може бути пов'язано з географічним фактором та розповсюдженням коней в цьому регіоні.

На сьогоднішня не втрачають своєї актуальності дослідження Лісостепу та автохтонного населення.

Перше запитання, яке постає перед дослідниками – це ступінь завоювання Лісостепу кочівниками. На сьогоднішній день існує декілька версій про взаємовідносини степняків з населенням Лісостепу: перша – підкорення племен північнопричорноморськими номадами в VII - VI ст. до н. е. Ця версія отримала широку підтримку в колі радянських дослідників. Друга версія – заперечення підкорення лісостепних племен Дніпро-Донського Лісостепу степняками. Третю версію, яку висунув С. О. Скорий – входження південної частини Правобережного Лісостепу в V - IV ст. до н. е. в рамки

північнопричорноморської Скіфії. Проте, на сьогодні не одна з них не має безумовних аргументів та одностайної підтримки вчених.

Підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що вивчення поховань скіфського часу на території Східноєвропейського Лісостепу є перспективним напрямком в вітчизняній науці. Завдяки подальшим розробкам в тому числі і даного дослідження, вважається можливим визначення соціальних та політичних взаємин різних культур раннього залізного віку. Адже досі залишається невідомим характер завоювання Лісостепу скіфами (деякі вчені схиляються до того, що його не завойовували зовсім), та соціальні відносини між представниками різних етносів.

Список джерел та літератури

1. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора II. Запорожье, 2001. 288 с.
2. Артамонов М. И. Скифское царство. *Археологический ежегодник* Москва, 1972. № 3. С. 56-67.
3. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. Ленинград, 1974. 273 с.
4. Бандуровский А. В., Буйнов Ю. В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). Киев: ИА НАНУ, 2000. 196 с.
5. Бандрівський М. С. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині. *Взаємозв'язки культур бронзи і раннього заліза на території центральної та Східної Європи* / ред. В. В. Оторощенко. Київ ; Львів, 2007. №7. С. 202-235.
6. Бандрівський М. С. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (за матеріалами розкопок кургану III в селі Сокілець у 1999 р.). *Записки наукового товариства імені Шевченка* / ред. Захарів О. М. Львів, 2002. № 4. С. 545-562.
7. Бандривский, М. С. Курганы в Швайковцах и Коцюбинчиках – новый источник для датировки западноподольской группы раннескифской культуры (по материалам раскопок 2007 – 2009 гг.). *Российский археологический ежегодник*. Москва, 2013. №3. С. 341-361.
8. Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*. Київ 1999. №1. С. 148-160.
9. Бессонова С. С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*. Київ, 2000. №2. С. 116-131
10. Бессонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкций идеологических представлений. *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев 1990. №3. С. 121-136

11. Бессонова С. С. Курганы Лесостепного Побужья. *Древности скифов*. Київ, 1994. №2. С. 23-45.
12. Бессонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкций идеологических представлений. *Обряды и верования древнего населения Украины* / ред. Зубарь В.В. Киев, 2001. С. 17-39.
13. Болтрик Ю. В. Скифский курган как единый ансамбль. *Скифы и сарматы в VII – III вв. до н. э.* / ред. Гуляев И. С. Москва, 2000. С. 129-137.
14. Болтрик Ю. В. Первісне обвалування елітних курганів скіфів, свідчення заздалегідь спланованої споруди. *Магістеріум. Археологічні студії*. Київ, 2015. № 60. С. 56-59.
15. Бунятян Е.П. К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ. *Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ*. Киев, 1984. С. 109-124.
16. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV – III вв. до н. э. Киев, 1985. 233 с.
17. Васильев Л.С. Протогосударство – чифдом как политическая структура. *Народы Азии и Африки*. Москва, 1980. № 6. С. 157-175.
18. Васильев Л.С., Стучевский И.А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ (к проблеме азиатского способа производства). *Вопросы истории*. 1966. № 5. С. 77-90.
19. Гей А. Н. Новотиторовская культура. Москва, 2000. 224 с.
20. Гей А. Н. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы. *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва, 1999. С. 145-168.
21. Геродот. История / пер. и примеч. Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1972. 446 с.

22. Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время. *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва, 1954. 340 с.
23. Гречко Д. С. О происхождении столбовых гробниц Лесостепи скифского времени. *Древности*. Киев, 2013. №12. С. 137-154.
24. Грязнов М. П. Таштыкская культура. *Комплекс археологических памятников у горы Тепсей на Енисее*. Новосибирск, 1979. С. 89-146.
25. Грязнов М. П. Алтай и приалтайская степь. Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. *Археология СССР*. Москва: Наука, 1992. № 10. С. 161-177.
26. Гуревич А. Избранные труды. *Древние германцы. Викинги*. СПб., 2007. Т.1. 352 с.
27. Гуцал А. Ф., Мегей В. П., Могилев О. Д. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.* Львів, 2006. С. 157-159.
28. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Москва ; Ленинград, 1953. 388 с.
29. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – IV вв. до н. э. Киев, 1983. 380 с.
30. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев, 1968. 277 с.
31. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев, 1989. 196 с.
32. Ковпаненко Г. Т. Курганы равнескифского времени и бассейне р. Рось. Киев: Наук., думка, 1981. 160 с.
33. Круц С. И. Антропология Стеблёвского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время). *Стеблёв: скифский могильник в Поросье* / ред. Скорый С. А. Киев, 1997. С. 91-106.

34. Либеров И. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени. *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва, 1954. №7. С.132-167.
35. Максименков Г. А. Погребальные памятники эпохи бронзы Минусинской котловины – источник изучения семейных и общественных отношений. *Бронзовый и железный век Сибири*. Новосибирск, 1974. С. 17-38.
36. Маркс К. К критике политической экономии / Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. Изд. 2. Москва, 1959. Т. 13. С. 1-167.
37. Медведев А. П. Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. Москва, 1999. 330 с.
38. Мелюкова А. И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва, 1953. №51. С. 60-73.
39. Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. Москва, 1975. 250 с.
40. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). Москва, 1991. 200 с.
41. Ольховский В. С. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным. *Советская археология*. 1978. № 4. С. 155-184.
42. Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан. *Археологія*. Київ, 1990. № 4. С. 125-136.
43. Петренко Н. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V – III вв. до н. э. Москва, 1967. 180 с.
44. Покровская Е. Ф. Население Лесостепного Правобережного Поднепровья в VII – V вв. до н. э. *Конференция по вопросам скифо-сарматской археологии*: тез. докл. и сообщ. конф. Москва, 1967. С. 90-93.
45. Погребова Н. Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. *Вопросы скифо-сарматской археологии*. М., 1954. С. 3-38.
46. Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья. *Известия*

- Государственной академии истории материальной культуры*. 1932. Т. 12. С. 5-106.
47. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Пг., 1918. 189 с.
48. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. М., 2002. 160 с.
49. Скорый С. А. Про скифський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. *Археологія*. 1987. № 60. С. 36-49.
50. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. К., 1997. 173 с.
51. Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Археологія*. 1987. № 60.
52. Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). Киев: ИА НАНУ, 2003.
53. Семенов-Зусер С.А. Родовая организация у скифов Геродота. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. 1931. Т. 9. Вып. 1.
54. Смирнов А.П. Скифы. М., 1966. 200 с.
55. Смирнова Г. И. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. 1977. Вып. 18. С. 29-40.
56. Спицын А. А. Курганы скифов пахарей. *Известия археологической комиссии*. 1918. Вып. 65. С. 87-143.
57. Тереножкин А.И. Об общественном строю скифов. *Советская археология*. 1966. № 2. С. 33-49.
58. Тереножкин А.И. Общественный строй скифов. *Скифы и сарматы*. Киев, 1977. С. 3-28.
59. Тереножкин А. И. Скифская культура. *Проблемы скифской археологии*. М., 1971.
60. Тимощук Б. О. Зустріч з легендою. Ужгород: Карпати, 1974. 126 с.

61. Третьяков И. И. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1947. Т. 1. С. 223-236.
62. Топорков А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. *Мыльников А. С. (ред.) Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. Ленинград: Наука, 1989. С. 89-101.
63. Фабріціус І. В. Тясминська експедиція 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1952. Т. 4. С. 80.
64. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. К., 1994. 30 с.
65. Хазанов А.М. О характере рабовладения у скифов. *Вестник древней истории*. 1972. № 1. С. 159-170.
66. Хазанов А.М. Социальная история скифов. М., 1975. 336 с.
67. Швецов М. Л. Погребальный обряд и этнос (по материалам раннего средневековья). *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца*. Луганск, 1990.
68. Шелов Д.Б. Социальное развитие скифского общества. *Вопросы истории*. 1972. № 3. С. 63-78.
69. Шрамко Б.А. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца : автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1953.
70. Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині. *Археологія*. 1983. № 43. С. 54-61.
71. Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерла. *Вестник Харьковского университета*. 1988. Вып. 22. С. 98-108.
72. Шрамко Б.А. Курганы у с. Весёлое в Харьковской области. *Вестник Харьковского университета*. 1992. Вып. 25. С. 110-119.
73. Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem Podolu. Lwow, 1936. 136 s.